

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 1 (2013)

Κοινωνική Πολιτική

Τεύχος 1 / Απρίλιος 2013

Περίεχόμενα

Editorial

Δημήτρης Βονέρας

Ειδικά Άρθρα

Σάββας Ρομπόλης

Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος

Theodoros Papadopoulos and Antonios Roumpakis

From anti-social policy to generalized insecurity: The Greek crisis meets the decline of the European Social Model

Άρθρα

Τήνιος Πλάτων και Πουπάκης Σταύρος

Η Ασφαλιστική Μεταρρύθμιση και η Ίδιωτική Ασφάλιση στις Απόψεις της Κοινής Γνώμης: Πολυμεταβλητή Ανάλυση

Φερνάνς Ανδρέας

Η Κοινωνική Διάσταση της «Ευρώπης 2020»: Ρητορική και Πραγματικότητα

Τσακάλου Χριστίνα

Διαδικασίες Κοινωνικού Αποκλεισμού και Παροχή Υπηρεσιών των Μεταναστών Θυμάτων Σεξουαλικής Εκμετάλλευσης στην Ελλάδα

Οι συνέπειες των μετακινήσεων των λαών στην πολιτισμική τους ταυτότητα. Η περίπτωση της ταυτότητας των Ποντίων

Πολύμνια Παραδεισοπούλου

doi: [10.12681/sp.10550](https://doi.org/10.12681/sp.10550)

Copyright © 2016, Πολύμνια Παραδεισοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παραδεισοπούλου Π. (2017). Οι συνέπειες των μετακινήσεων των λαών στην πολιτισμική τους ταυτότητα. Η περίπτωση της ταυτότητας των Ποντίων. *Κοινωνική Πολιτική*, 1, 112–135. <https://doi.org/10.12681/sp.10550>

Οι συνέπειες των μετακινήσεων των λαών στην πολιτισμική τους ταυτότητα. Η περίπτωση της ταυτότητας των Ποντίων

Πολύμνια Παραδεισοπούλου

Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής,

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και

Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη: Η εργασία έχει στόχο να αναδείξει τις διαδρομές μιας εθνοτικής πολιτισμικής ταυτότητας – συγκεκριμένα της ποντιακής – στον ελλαδικό χώρο. Το ελληνικό εθνικό κράτος, κατά τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης και ομογενοποίησης, χρησιμοποίησε διάφορους τρόπους για να εντάξει στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο, όλες τις εθνοτικές ομάδες, που το αποτελούσαν. Μία από τις ομάδες αυτές είναι η ποντιακή. Οι Πόντιοι, έχουν μια ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα που εκφράζεται, τόσο με τη στενή έννοια του όρου – διάλεκτος, τρόπος διαβίωσης, ήθη, έθιμα - όσο και με μία ευρύτερη έννοια, που εκδηλώνεται μέσα από τον τρόπο σκέψης και δράσης, που είναι διαφοροποιημένος από τον κυρίαρχο εθνικό. Η ποντιακή ταυτότητα, παρά τις διακυμάνσεις που υπέστη υπό την επιρροή διαφόρων μορφών αποκλεισμού, προσπαθειών επιβίωσης και παρά τη διέλευση ενός αιώνα από την είσοδο των πρώτων Ποντίων προσφύγων στην Ελλάδα, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ενεργή, ανθεκτική και ισχυρή, άλλοτε σε αντιπαράθεση και άλλοτε σε σύμπλευση με την εθνική πολιτισμική ταυτότητα.

Εισαγωγή

Το ελληνικό εθνικό κράτος, κατά τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης, επεδίωξε την ομογενοποίηση των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων που το συνέθεσαν, επιβάλλοντας ένα κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο, που αναδείχθηκε ως «παράδειγμα» εθνικής ταυτότητας.

Στην παρούσα εργασία επιδιώκεται η διερεύνηση της διαδρομής που ακολούθησε και ο βαθμός που συμμορφώθηκε προς την κυρίαρχη εθνική ταυτότητα, μία από τις εθνοτικές ομάδες που συνιστούν το σύγχρονο ελληνικό εθνικό κράτος, η ποντιακή.

Η προβληματική στρέφεται προς δύο πόλους:

Ο πρώτος αφορά: (i) την παρουσίαση του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου στο οποίο αναπτύχθηκε η ιδιαίτερη ποντιακή ταυτότητα και (ii) τη θεωρητική προσέγγιση της έννοιας της ταυτότητας

Ο δεύτερος πόλος αφορά την παρουσίαση των συμπερασμάτων επιτόπιας έρευνας, που διενεργήθηκε στο Νομό Κοζάνης.

1. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο

Στον Εύξεινο Πόντο η ελληνική παρουσία ήταν έντονη από την αρχαιότητα, όπως το μαρτυρούν το πλήθος των «Ελληνίδων» πόλεων, που αποικήθηκαν από τους Έλληνες της Μιλήτου.

Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα η περιοχή που περιβάλλει τον Εύξεινο Πόντο έχει ιδιαίτερα ισχυρή γεωπολιτική και γεωοικονομική βαρύτητα. Από τους μύθους του ταξιδιού του Φρίξου και της Έλλης, καθώς και της Αργοναυτικής Εκστρατείας προς τη μακρινή Κολχίδα, τόπου με τεράστιο μεταλλευτικό πλούτο, μέχρι τις μέρες μας, με τις ισχυρές αλληλεξαρτήσεις και τις ευαίσθητες ισορροπίες ως προς τις ενεργειακές οδούς μεταφοράς του φυσικού αερίου της Ρωσίας και του πετρελαίου της Κασπίας, αιτιολογούνται οι διαθέσεις κατάκτησης ή επιρροής των εύφορων εδαφών, των πλούσιων υπεδαφών και κυρίως των στρατηγικών οδών της περιοχής.

Σε μία λωρίδα γης, μήκους 1200 χιλιομέτρων, από τις εκβολές του Σαγγάριου ποταμού δυτικά έως τις εκβολές του Άκαμψη ποταμού ανατολικά, στριμωγμένη μεταξύ των νοτίων παραλίων του Εύξεινου Πόντου και των απόκρημνων βουνών της Παφλαγονίας και των Ποντιακών Άλπεων, διατηρήθηκε ενεργή και διακριτή η παρουσία μιας

πληθυσμιακής ομάδας, καθ' όλη τη διάρκεια των διαφορετικών κοινωνικών και οικονομικών συστημάτων που επικράτησαν στην περιοχή. Η περιοχή αυτή ονομάζεται «Πόντος». *«Ιστορικά ο όρος Πόντος είναι αρκετά αυθαίρετος»*, (Κορομηλά:2001:245). Η ασάφεια και η μεταβλητότητα των ορίων οφείλεται στις διαφορές κοινωνικών, πολιτικών, στρατιωτικών, εκκλησιαστικών και διοικητικών συστημάτων που επικράτησαν στην περιοχή.

Ο ποντιακός ελληνισμός διατηρήθηκε επίσης διακριτός, κατά τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, για δύο κυρίως λόγους.

Ο πρώτος αφορά τον τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας, το τιμαριωτικό σύστημα, όπου η γη ήταν δημόσια, ανήκε στο κράτος, (Inalcik:1995:223), οι σχέσεις ιδιοκτησίας και κατοχής ήταν οργανωμένες σε συλλογική, και όχι σε ατομική βάση, (Μηλιός:1990:43) και οι υπήκοοι ήταν χωρισμένοι σε εθνότητες (Milliyet) με κριτήριο το θρήσκευμα.

Ο δεύτερος αφορά στην ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση του Πόντου, που είναι απομονωμένος, περιορισμένης έκτασης και δύσκολα προσπελάσιμος, μία περιοχή – όριο απέναντι σε διαφορετικούς πολιτισμούς και κοινωνικά συστήματα, που σε περιόδους απειλής παρείχε τη δυνατότητα μετακίνησης των κατοίκων από τα παράλια προς τις δυσπρόσιτες και άγονες ορεινές περιοχές, (Τριανταφυλλίδης:1870:127) όπως συνέβη το 1461, μετά την άλωση της Τραπεζούντας από τους οθωμανούς.

Οι οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις που επήλθαν από τον μετασχηματισμό, που συντελέστηκε τον 18^ο αιώνα, στην παραγωγική διαδικασία και τις παραγωγικές σχέσεις, με τις δύο επαναστάσεις, τη βιομηχανική στη Βρετανία και την πολιτική στη Γαλλία, οδήγησαν στην κυριαρχία της αστικής τάξης, τη δημιουργία εθνικών κρατών, επιφέροντας την ενοποίηση των οικονομιών σε ενιαίες εθνικές αγορές. Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν αύξηση της ζήτησης των αγροτικών προϊόντων για το διαρκώς διευρυνόμενο αστικό πληθυσμό της αναπτυσσόμενης βιομηχανικά Δύσης και οδήγησαν στην εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής.

Η οθωμανική αυτοκρατορία, εντασσόμενη σταδιακά στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, ανέλαβε στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, το ρόλο του εξαγωγέα αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών. Ταυτόχρονα υποχρεώθηκε να προχωρήσει σε δομικές αλλαγές, που εκφράστηκαν με μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, μέσω των

οποίων παραχωρήθηκαν ειδικά προνόμια στις εθνότητες, ισονομία και θρησκευτική ελευθερία. Η οικονομική ανάπτυξη και οι μεταρρυθμίσεις δημιούργησαν ένα αντίστροφο ρεύμα μετακίνησης των ελληνικών πληθυσμών από τα ορεινά προς τα παράλια του Πόντου και προκάλεσαν δημογραφική αύξηση. Οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί που αναπτύχθηκαν ραγδαία, υπό την επιρροή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, διέυρναν την απήχηση της έννοιας «ελληνισμός» στους Έλληνες του Πόντου.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις, διαβλέποντας το επερχόμενο κενό εξουσίας, ανέπτυξαν επεκτατικές ιμπεριαλιστές τάσεις με στόχο τη διανομή των εδαφών και τη διεύρυνση των «σφαιρών επιρροής» (Λένιν:2005:144) της υπό κατάρρευση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Ανατολικό ζήτημα). Παράλληλα αναπτύχθηκαν τάσεις αυτοδιάθεσης των εθνοτήτων που κατοικούσαν στην περιοχή των Βαλκανίων, με τη μορφή των εθνικιστικών κινημάτων. Η λήξη της περιόδου αυτής για τον ποντιακό ελληνισμό σηματοδοτείται από την ήττα του ελληνικού στρατού στο Μικρασιατικό μέτωπο, τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης, που παγίωσε τη διαδικασία εδαφικής ολοκλήρωσης της Ελλάδας και έθεσε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας, καθώς και την Ελληνοτουρκική Σύμβαση του 1923, που διευθέτησε τα ζητήματα ανταλλαγής των πληθυσμών. Κατ' αυτό τον τρόπο μεγάλο μέρος των Ποντίων πήρε το δρόμο της προσφυγιάς.

2. Ταυτότητα

Το «ταυτόν» και το «θάτερον», η ταυτότητα και η διαφορά, είναι, κατά τον Πλάτωνα, δύο από τα πέντε μέγιστα γένη, όπως συζητούνται στο διάλογο «Σοφιστής» (254e)¹.

Στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο διάλογος για τις ταυτότητες είναι ανοικτός, προκαλώντας ασάφεια από την πολυσημία, η οποία πολλαπλασιάζεται από τις επικαλύψεις μεταξύ των επιστημονικών κλάδων, καθώς και τις διαφορετικές οπτικές μέσα στον ίδιο επιστημονικό κλάδο.

2.1 Ατομική ταυτότητα - Συλλογική ταυτότητα

Ο όρος ταυτότητα, αυτός καθ' εαυτό, είναι διφορούμενος, εμπερικλείει δύο σχέσεις. Φέρει εμφανή σχέση ομοιότητας/ισότητας προς το ίδιο/το ίσο – «τ' αυτό» και

¹ Τα υπόλοιπα τρία είναι το ον, η κίνηση, η ακινησία.

ταυτόχρονα φέρει λανθάνουσα σχέση ανομοιότητας/ανισότητας προς το διαφορετικό / το άνισο – το «θάτερο».

Όταν η έννοια της ταυτότητας λειτουργεί ως σχέση με το «ίδιο» δημιουργούνται οι διάφορες μορφές συλλογικών ταυτοτήτων, ενώ όταν εμφανίζεται ως σχέση με τον «εαυτό» ο όρος «ταυτότητα» ταυτίζεται με τον όρο «εαυτός». *«Έτσι θεσμίζεται η ταυτότητα ως πλήρης και υποστασιακή, όχι ταυτότητα ανάμεσα σ' αυτό και σ' εκείνο, αλλά η ταυτότητα προς εαυτήν, αυτότης, Selbstheit»* (Καστοριάδης:1981:351)

Η συλλογική ταυτότητα προηγείται ιστορικά της ατομικής. *«Το ότι η κοινωνία, το κοινωνικό σύνολο, είναι πρότερο, δεν ήταν για τον Ντυρκέμ μόνο μεθοδολογική αρχή, αλλά και ιστορικό γεγονός: η συναίσθηση του εαυτού μας ως ξεχωριστών ατόμων, ως αυτόνομων μονάδων με ακεραιότητα και ατομική συνείδηση είναι προϊόν της ιστορικής εξέλιξης και φαινόμενο μεταγενέστερο στην ιστορία.»* (Αντωνοπούλου: 1984: 52)

Όταν η έννοια της ταυτότητας χρησιμοποιείται για ομαδοποιήσεις, στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι ανήκει ο άνθρωπος, εξυπηρετεί την αντιπαράθεση με κάποιες άλλες ομάδες στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι δεν ανήκει. Πίσω από την έννοια των συλλογικών ταυτοτήτων υποκρύπτονται σχέσεις εξουσίας. Όταν οι «άλλες» ομάδες θεωρούνται υποδεέστερες τα χαρακτηριστικά τους υποτιμώνται και σε ακραίες περιπτώσεις προκαλούν συμπεριφορές αποκλεισμού. Αντίθετα όταν οι «άλλοι» θεωρούνται ανώτεροι, τα χαρακτηριστικά τους υπερτιμώνται, προκαλώντας αισθήματα φόβου και θαυμασμού, δέους και σεβασμού. *«Το σύμφωνα με την εξωτερική συμπεριφορά του ετεροειδές άτομο, ασχέτως με το τι 'προσφέρει' ή τι 'είναι', γίνεται, ακριβώς ως τέτοιο, αντικείμενο περιφρόνησης ή, αντίστροφα, εκεί που παραμένει με διάρκεια το ισχυρότερο, λατρεύεται με προληπτικό τρόπο»* (Weber:1997:36).

Η διάκριση μεταξύ ατομικής και συλλογικής ταυτότητας είναι δυσδιάκριτη, καθώς κάθε ταυτότητα είναι κατ' ουσίαν διατομική, γεγονός που σημαίνει ότι δεν είναι ούτε (καθαρά) ατομική, ούτε (καθαρά) συλλογική. *«Ότι αποκαλούμε 'εαυτό' μπορεί βέβαια, στην καλύτερη των περιπτώσεων, να βιωθεί ως κάτι απολύτως μοναδικό, ως ένα ιδιαίτερο υπαρξιακό πλαίσιο που δεν ανάγεται σε κανένα μοντέλο και σε κανέναν επιλεγμένο ή επιβεβλημένο ρόλο. Δεν πάυει εντούτοις να σχηματίζεται (προτού ακόμα γεννηθεί) από ένα σύστημα κοινωνικών – πραγματικών και συμβολικών – σχέσεων.»* (Balibar - Wallerstein :1991)

2.3 Πολιτισμική Ταυτότητα

Οι διαδικασίες συγκρότησης των συλλογικών ταυτοτήτων συνδέονται με το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννιέται και αναπτύσσεται ο άνθρωπος.

«Η έννοια ‘πολιτισμός’ αναφέρεται σε πολύ διαφορετικά δεδομένα: στη βαθμίδα ανάπτυξης της τεχνικής, στους τρόπου κοινωνικής συμπεριφοράς, στην εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης, σε θρησκευτικές ιδέες και πρακτικές. Μπορεί να αναφέρεται στον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων ή στη συμβίωση του άνδρα και της γυναίκας, στη μορφή της επιβολής δικαστικών ποινών ή στην παρασκευή της τροφής – μια ακριβής προσέγγιση δείχνει πώς κάθε τι συμβαίνει αναγκαστικά με ‘πολιτισμένο’ ή με ‘απολίτιστο’ τρόπο. Και γι’ αυτό ακριβώς υπάρχει πάντα μια δυσκολία να συνοψίσει κανείς όλα όσα είναι δυνατόν να σημανθούν ως ‘πολιτισμός’.» (Eliás:1997:71)

Ο Eliás θεωρεί ότι οι τρόποι συμπεριφοράς συγκεκριμένων πολιτισμικών συνόλων είναι διαφορετικοί μεταξύ τους. Στα σύνολα αυτά περιλαμβάνει εθνικές ή ταξικές ομαδοποιήσεις, διαφορές ιστορικών περιόδων κλπ., που αναπτύσσουν ένα διαφορετικό, κυρίαρχο και εντελώς συγκεκριμένο πολιτισμικό πρότυπο. Το πρότυπο αυτό δημιουργείται στη βάση κοινών βιωμάτων, αναπτύσσεται και μεταβάλλεται μαζί με την ομάδα που εκφράζει, καθώς απεικονίζει την τωρινή της κατάσταση και την ιστορία της.

Ο Freud θεωρεί επίσης ότι οι άνθρωποι εντάσσονται με τη γέννησή τους σε διαφορετικές μορφές πολιτισμικών συλλογικοτήτων. Οι διαφορές αυτές οφείλονται τόσο στη διαφοροποίηση μεταξύ των κοινωνιών, όσο και στον εσωτερικό διαφορισμό της κάθε κοινωνίας σε τάξεις, κάστες, θρησκευτικές πίστεις, επαγγελματικούς κύκλους κλπ. Κάθε άτομο είναι συστατικό μέλος πολλών μαζών, πολύπλευρα δεσμευμένο με τα πιο διαφορετικά πρότυπα. *«Έτσι κάθε άτομο έχει μερίδιο σε πολλές μαζικές ψυχές, σε αυτή της φυλής του, της κοινωνικής του θέσης, της θρησκευτικής κοινότητας, του κράτους κλπ, και πέρα από αυτά μπορεί να διεκδικήσει ένα κομμάτι αυτονομίας και πρωτοτυπίας.» (Freud:1994:93)*

Ο Lévi-Strauss:1991:16 προβάλλει μία επί πλέον ερμηνεία της διαφοροποίησης των πολιτισμικών ομάδων. *«Η πολυμορφία των ανθρώπινων πολιτισμών δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε μια θεώρηση που ή τους κατακερματίζει ή που κατακερματίζεται η ίδια. Οφείλεται λιγότερο στην απομόνωση των ομάδων και περισσότερο στις σχέσεις που τις ενώνουν» (Lévi-Strauss:1991:16)*

2.4 Εθνοτική ταυτότητα

Ο Weber εξετάζει διάφορες μορφές κοινότητας, τη γλωσσική, τη λατρευτική και την εθνοτική. Ορίζει ως «εθνοτικές ομάδες» εκείνες τις ομάδες ανθρώπων που καλλιεργούν μια υποκειμενική πίστη στην κοινή τους καταγωγή, λαμβάνοντας υπ' όψη είτε ομοιότητες στην φυσική τους μορφή, είτε στις συνήθειες, είτε στις αναμνήσεις προσφυγιάς. Οι εθνοτικές κοινότητες είναι ένας τρόπος κοινοτικοποίησης. *«Σχεδόν κάθε είδος κοινού γνωρίσματος ή αντιθετικότητας της συμπεριφοράς και των συνθηκών μπορεί να αποτελέσει αφορμή για την υποκειμενική πίστη, ότι ανάμεσα στις ελκόμενες ή αποστρεφόμενες ομάδες υπάρχει συγγένεια ή ξενικότητα καταγωγής. Εν τούτοις, δεν στηρίζεται κάθε πίστη συγγένειας στην ομοιότητα των ηθών και της συμπεριφοράς. Μια τέτοια πίστη μπορεί να υπάρξει ακόμη και με μεγάλες παρεκκλίσεις σε αυτό το πεδίο, και να αναπτύξει μια δύναμη κοινοτικής διαμόρφωσης, όταν στηρίζεται στην ανάμνηση μιας πραγματικής μετανάστευσης.»* (Weber:1997:44)

Για τον Weber κανένα χαρακτηριστικό, όπως η κοινή γενιά, η γλώσσα ή ο κοινός τύπος, δεν είναι ικανό από μόνο του να χαρακτηρίσει μια ομάδα ως εθνοτική. Η κοινωνική δράση είναι κοινωνιολογικά σημαντική.

Η πολιτική, ορθολογικοποιημένη δράση είναι η σημαντική, ανεξάρτητα αν αυτή τεχνητά καλύπτεται από μια ιδεολογικοποιημένη συνείδηση κοινότητας. Η πολιτική κοινότητα είναι η διαπλοκή του κοινοτικοποιητικού με το κοινωνικοποιητικό στοιχείο. *«Αυτός ο 'τεχνητός' τρόπος γέννησης μιας κοινής εθνοτικής πίστης αντιστοιχεί επακριβώς στο γνωστό μας σχήμα της μεθερμηνείας ορθολογικών κοινωνικοποιημένων σχέσεων σε προσωπικές κοινοτικές σχέσεις. Υπό συνθήκες περιορισμένης διάδοσης ορθολογικώς αντικειμενικοποιημένης κοινωνικής πράξης, αποκτά σχεδόν κάθε κοινωνικοποιημένη σχέση – ακόμα και μία καθαρώς ορθολογικά συγκροτημένη – μια υπερκαλύπτουσα συνείδηση κοινότητας, με τη μορφή προσωπικής συναδέλφωσης στη βάση κοινής 'εθνοτικής' πίστης.»* (Weber:1997:46)

Ο Weber θεωρεί ότι μία κοινότητα γίνεται σημαντική όταν διεκδικεί πολιτική εκπροσώπηση, όταν δηλαδή μετασχηματίζεται σε πολιτική κοινότητα. Η μετάβαση από την κοινοτικοποίηση, τη σχέση με υποκειμενικά κριτήρια, στην κοινωνικοποίηση, την ορθολογική σχέση για την επίτευξη ενός σκοπού, την πολιτική πράξη, καθιστά μία ομάδα εθνοτική.

2.5 Συνιστώσες της ταυτότητας

Ακολουθώντας κατά κύριο λόγο την προσέγγιση του Weber, για τα στοιχεία που αναπτύσσουν την εθνοτική σχέση και του Elias, σε σχέση με το εύρος του περιεχομένου της έννοιας πολιτισμός, πραγματοποιείται – προσανατολισμένη στην έρευνα - η ανασυγκρότηση των βασικών συνιστωσών της εθνοτικής – πολιτισμικής ταυτότητας: γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, τρόποι διαβίωσης και νοηματική καταληπτότητα.

Τα κριτήρια της κοινής ταυτότητας, γλώσσα, θρησκεία και κοινός τρόπος ζωής, είναι τα ίδια που αναδεικνύει ο Ηρόδοτος στο VIII βιβλίο του, «Ουρανία», ως απάντηση των Αθηναίων στους Σπαρτιάτες, μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

«Επί πλέον υπάρχει το Ελληνικό έθνος, η ταυτότητα του αίματος και τη γλώσσα, των ναών και της θρησκείας, ο κοινός μας τρόπος ζωής».

2.5.1 Γλώσσα

Η γλώσσα, ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας, αλλά και ως φορέας της ιστορίας και του πολιτισμού, είναι μία από τις βασικές συνιστώσες της ταύτισης μεταξύ των μελών μιας ομάδας.

«Η γλώσσα χρωστάει τη σημασία της στην καταλληλότητά της για αμοιβαία κατανόηση μέσα στην αγέλη, σε αυτήν στηρίζεται σε μεγάλο μέρος η ταύτιση των ατόμων μεταξύ τους» (Freud:1994:77)

Ο Weber τοποθετεί τη γλώσσα ιεραρχικά πρώτη στην ανάπτυξη της αίσθησης της κοινότητας μεταξύ των μελών μιας ομάδας. *«Αμεσότερα συμβαίνει αυτό όμως σε εκείνη την κοινότητα η οποία είναι φορέας ενός 'αγαθού μαζικής κουλτούρας' και θεμελιώνει ή διευκολύνει την αμοιβαία 'κατανόηση': την κοινότητα της γλώσσας» (Weber:1997:48)*

Η προφορική μορφή της γλώσσας έχει αξία για την ομάδα που την ομιλεί, καθώς μεταφέρει την ιστορία της και συχνά, μερικές λέξεις ή εκφράσεις της, διατηρούνται στο χρόνο, από γενιά σε γενιά, φέροντας αυτόματα την αίσθηση της οικειότητας μεταξύ αυτών που τις χρησιμοποιούν, καθώς *«...τέτοιες λέξεις λένε πολλά στο μυημένο, ενώ δεν σημαίνουν τίποτα για όποιον είναι έξω από αυτές. Δημιουργούνται στη βάση κοινών βιωμάτων. Αναπτύσσονται και μεταβάλλονται μαζί με την όποια ομάδα εκφράζουν, γιατί απεικονίζουν την τωρινή της κατάσταση και την ιστορία της. Οι λέξεις αυτές μαραίνονται και χάνουν την*

εκφραστικότητα τους όταν βρεθούν σε ανθρώπινο περιβάλλον ξένο προς τα βιώματα, την παράδοση και την κατάσταση της συγκεκριμένης ομάδας» (Elias:1997:74).

Η γραπτή μορφή της γλώσσας έχει την ισχύ της σταθερότητας και τη σχετική εξασφάλιση της συνέχειας, που σύμφωνα με τον Lévi-Strauss η πρωταρχική λειτουργία της είναι να διευκολύνει την υποδούλωση και την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο, καθώς η έρευνα του φαινομένου της εμφάνισης της γραφής αποκαλύπτει ότι είναι δημιουργήματα των ιεραρχημένων κοινωνιών και οι αρχικές χρήσεις της εξυπηρετούν την εξουσία. (Κυριακίδου-Νέστωρος:1977:32)

Οι παράγοντες διαφοροποίησης μίας γλώσσας σε διαλέκτους και ιδιώματα είναι πολλοί *«γεωγραφικοί, σχετικοί με τη διαμόρφωση του εδάφους, που διευκολύνει ή όχι την επικοινωνία (βουνά, θάλασσα, κλπ.), διοικητικοί ή πολιτικοί που αναγκάζουν τους κατοίκους να έρχονται σε επαφή με τα ίδια κέντρα, ή εποικιστικοί (προσφυγικές εγκαταστάσεις, μετακινήσεις, διασπορά, επαφές με ντόπιο πληθυσμό και αλληλοεπίδραση ιδιωμάτων)»*. Τριανταφυλλίδης (1981 [1938]:66)

Οι προφορικές διάλεκτοι τείνουν προς εξαφάνιση. Η επιβολή της εκάστοτε εθνικής γλώσσας, με στόχο την εθνική ομοιογένεια, αλλά και η κυριαρχία μίας παγκόσμιας γλώσσας, της αγγλικής, που κατίσχυσε των άλλων γλωσσών, ενίσχυσαν την τάση εξαφάνισης των διαλέκτων.

Ως αντίδραση στο παγκόσμιο ομογενοποιημένο σύστημα, τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί επιστημονικοί κλάδοι – διαλεκτολογία, γλωσσογεωγραφία - που έχουν αντικείμενο την καταγραφή και διατήρηση των διαλέκτων. Η τάση αυτή συνδέεται με τη ρευστότητα που επικρατεί ως προς τις ταυτότητες στη μετα-νεωτερική περίοδο.

2. 5.2 Η θρησκευτική πίστη

Η κοινή θρησκευτική πίστη επίσης συνδέει τους ανθρώπους δημιουργώντας ομάδοποιήσεις, αναπτύσσοντας το αίσθημα της κοινότητας.

Κάτω από την ίδια θρησκεία ή το ίδιο δόγμα, οι άνθρωποι αισθάνονται ότι είναι ίσοι απέναντι στον πατέρα ή τον μεγάλο αδελφό. Είναι μία διττή σχέση. Από τη μία μεριά προς τον οδηγό και από την άλλη προς τα άτομα της ομάδας μεταξύ τους. *«Στην εκκλησία ισχύει η ίδια ψευδής παράσταση (αυταπάτη) ότι εδώ είναι ένας αρχηγός (ο Χριστός), που αγαπάει όλα τα άτομα της μάζας με την ίδια αγάπη [...] Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο δεσμός του καθενός με τον Χριστό είναι και ο λόγος του δεσμού μεταξύ τους» (Freud:1994:42).*

2.5.3 Κοινή Ιστορία

Η κοινή ιστορία, εν μέρει κατασκευασμένη, εν μέρει αυθεντική – βιωματική ή παραδομένη από τις προηγούμενες γενιές - είναι μία σημαντική συνιστώσα της ταυτότητας

Ιδιαίτερα για πληθυσμιακές ομάδες, οι οποίες βίωσαν μετανάστευση ή προσφυγιά, η κοινή ιστορία, το κοινό παρελθόν, οι αναμνήσεις των κοινών αντιξοοτήτων, ενισχύει το αίσθημα της κοινής ταυτότητας. *«Μια τέτοια πίστη μπορεί να υπάρξει ακόμη και με μεγάλες παρεκκλίσεις σε και σε νεανικές αναμνήσεις δρα ως πηγή του 'νόστου' στους μετανάστες αυτό το πεδίο, και να αναπτύξει μια δύναμη κοινοτικής διαμόρφωσης, όταν στηρίζεται στην ανάμνηση μιας πραγματικής μετανάστευσης: σε εποικισμό ή μετανάστευση μεμονωμένων ατόμων. Διότι η επίδραση της προσαρμογής στη συνήθεια, ακόμα και τότε όταν έχουν πλέον προσαρμοστεί σε τέτοιο βαθμός το νέο περιβάλλον, ώστε ακόμη και μία επιστροφή στην πατρίδα θα τους ήταν αβάσταχτη.»* (Weber:1997:45)

2.5.4 Τρόποι διαβίωσης

Ο κοινός τρόπος διαβίωσης είναι μία ακόμα από τις συνιστώσες της κοινής συλλογικής ταυτότητας. Ο κοινός τρόπος αφορά στη δομή και την ιεραρχία της οικογένειας, στον τρόπο που γίνεται ο γάμος, στους ρόλους των φύλων, αλλά και στον τρόπο διατροφής και ενδυμασίας, στον τρόπο ψυχαγωγίας, στην αισθητική, στα ήθη και τα έθιμα, ότι ο Elias συμπεριλαμβάνει στην έννοια «πολιτισμός».

2.5.5 Νοηματική «καταληπτότητα»

«Η νοηματική 'καταληπτότητα' της πράξης των άλλων είναι η στοιχειωδέστερη προϋπόθεση της κοινοτικοποίησης.» (Weber:1997:50). Ο Weber, θεωρητικός της κατανούσας κοινωνιολογίας, δίνοντας εξέχουσα σημασία στην έννοια του «νοήματος», θεωρεί τη νοηματική καταληπτότητα την «στοιχειωδέστερη» προϋπόθεση για την ανάπτυξη της συνδεδετικής σχέσης μεταξύ των μελών της κοινότητας.

Για τη νοηματική καταληπτότητα δεν απαιτείται ως προϋπόθεση η κοινή γλώσσα, αλλά το κοινό σύστημα αξιών. Η αντίδραση του «άλλου» στο ερέθισμα του «εγώ» είναι εκ των προτέρων γνωστή και προκαθορισμένη, καθώς ο τρόπος σκέψης, που συνεπάγεται και τον τρόπο δράσης, είναι κοινός και οφείλεται στο συν-διαμορφωθέν αξιακό σύστημα.

Η νοηματική καταληπτότητα είναι έντονη στις κλειστές κοινωνίες. Όσο διευρύνεται η επικοινωνία με άλλες ομάδες, τόσο μειώνεται η νοηματική καταληπτότητα, καθώς αφομοιώνει στοιχεία του «άλλου». *«Τότε το παρεκκλίνον 'ήθος' δεν γένεται αντιληπτό ως προς το υποκειμενικό του 'νόημα', διότι λείπει για κάτι τέτοιο το κλειδί (της ερμηνείας)»* (Weber:1997:53)

3. Η έρευνα

Σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση των διαδρομών της ποντιακής ταυτότητας στον Ελλαδικό χώρο. Η ερευνητική υπόθεση που τέθηκε στην κρίση επιβεβαίωσης ή απόρριψης είναι η εξής:

Η ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα των Ποντίων προσφύγων παρέμεινε, με διακυμάνσεις, συνειδητά ή ασυνειδητά, διακριτή μέσα στην ελλαδική κοινωνία, διατηρώντας την ιστορική συνέχεια της προσφυγικής ομάδας.

Η έρευνα διενεργήθηκε στο νομό Κοζάνης.

Ως μέθοδος συλλογής των στοιχείων επιλέχθηκε η βιογραφική προσέγγιση, καθώς κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη να αναδείξει τις συνήθειες και τις συμπεριφορές των βιογραφούμενων, καθώς και τη στάση τους απέναντι στην πολιτισμική τους ταυτότητα.

Το «δείγμα» περιλαμβάνει είκοσι μία βιογραφίες από Πόντιους πρόσφυγες των τριών πρώτων γενεών.

Η ανάλυση και η ερμηνεία του ερευνητικού υλικού, δεν έχει στόχο να οδηγήσει στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, που αφορούν στο σύνολο του ποντιακού ελληνισμού. Η σημαντικότητα της έρευνας έγκειται στη δυναμική που δημιουργούν τα δεδομένα, στις τάσεις που αναδεικνύουν.

Ως βασικές συνιστώσες της ποντιακής ταυτότητας εξετάστηκαν: η γλώσσα, η θρησκεία, η ιστορία, οι τρόποι διαβίωσης και η νοηματική καταληπτότητα.

3.1 Γλώσσα – Διάλεκτος

Η ποντιακή διάλεκτος, προφορική μέχρι πρόσφατα, είτε ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας, είτε ως όχημα μεταφοράς της ιστορίας και του πολιτισμού, αλλά και της ιδιαίτερης ψυχοσύνθεσης των Ποντίων, εμφανίζει μια παλινδρομική πορεία διανύοντας

διάφορα στάδια, τα οποία λειτουργούν παράλληλα με τις αμφιθυμικές τάσεις εσωστρέφειας ή εξωστρέφειας της ποντιακής ταυτότητας.

Το πρώτο στάδιο ήταν η αποκλειστική χρήση της μεταξύ των Ποντίων κατά την άφιξη τους στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, μέσω της πολιτικής εθνικής ομογενοποίησης, με κυρίαρχο παράγοντα το σχολείο, ξεκίνησε ο περιορισμός της χρήσης της. Μεγάλο μέρος των προσφύγων β' γενιάς αποδέχθηκε τον περιορισμό, καθώς βίωσε στιγματισμό από την αδυναμία ικανοποιητικής επικοινωνίας στην ελληνική γλώσσα, επιβάλλοντας στη γ' γενιά τη χρήση της ελληνικής. Η προσπάθεια περιορισμού της χρήσης της γλώσσας δεν ήταν πάντα αποτελεσματική. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους: Πρώτον, στα χαρακτηριστικά της ίδιας της ποντιακής ταυτότητας, ως αντίδραση στην απειλή άρσης της αυτονομία τους. Δεύτερο, στο μεταναστευτικό ρεύμα των προσφύγων της β' γενιάς, όπου την ανατροφή της γ' γενιάς ανέλαβε η α' γενιά, η οποία είχε μειωμένη έως καμία δυνατότητα επικοινωνίας σε άλλη γλώσσα πέραν της ποντιακής.

Το τρίτο στάδιο της πορείας της ποντιακής διαλέκτου αφορά την τάση επανεμφάνισής και χρήσης της στους νεώτερους πρόσφυγες. Εντονότερη παρουσιάζεται η τάση αυτή στους πρόσφυγες των αμιγώς ποντιακών χωριών, χωρίς να αποκλείονται οι Πόντιοι των μικτών χωριών.

Σήμερα, σε ατομικό επίπεδο, η ποντιακή διάλεκτος είναι ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των εναπομεινάντων της α' γενιάς και των υπολοίπων γενεών. Ταυτόχρονα επιχειρούνται προσπάθειες εκ μέρους των προσφύγων γ' γενιάς χρήσης της διαλέκτου στην καθημερινή επικοινωνία με τα παιδιά τους, ως «οικιακή» χρήση της γλώσσας.

Σε συλλογικό επίπεδο, τα ποντιακά σωματεία προωθούν δράσεις διατήρησης της διαλέκτου, μέσω της τέχνης, τραγούδι και θέατρο, αλλά και με μαθήματα της διαλέκτου. Η τάση αυτή ενισχύεται από προσπάθειες γραπτής έκφρασής της.

Η γλώσσα, πέρα από τη λειτουργία της ως μέσο επικοινωνίας, επιτελεί μία επιπλέον εξίσου σημαντική λειτουργία, αυτή της μεταφοράς του πολιτισμού και της ιστορίας «...μεταβιβασμένες με την παράδοση στους θρύλους, στους μύθους και τα παραμύθια» (Freud:1978:9).

Το τραγούδι είναι ο σημαντικότερος και πλέον διαδεδομένος τρόπος μεταφοράς της ιστορικής μνήμης. Το περιεχόμενό του παραδοσιακού ποντιακού τραγουδιού

αναφέρεται στις ηρωικές εποχές των ακριτών, στον πόνο του διωγμού, στα ήθη και τα έθιμα του Πόντου και στις δυσκολίες της προσφυγιάς.

Ένας εκλιπών τρόπος μεταφοράς της ποντιακής παράδοσης ήταν τα «παρακάθια», συνάξεις φίλων και συγγενών στα σπίτια, όπου πραγματοποιούνταν αφηγήσεις. Το περιεχόμενο των αφηγήσεων ήταν είτε ιστορικό, είτε ψυχαγωγικό, είτε παιδαγωγικό. Οι αφηγήσεις αυτές, που μεταφέρονται από στόμα σε στόμα, παραλλάσσονται. Στις παραλλαγές, ο κεντρικός πυρήνας παρέμενε αμετάβλητος. «Ο μύθος είναι δεμένος με την προφορική παράδοση, που φιλόσοφοι και ποιητές θα συγκομίσουν ως κληρονομιά και θα μεταμορφώσουν σε γραφή. Όμως το πρωταρχικό του χαρακτηριστικό είναι να τον διηγούνται, να τον αφηγούνται. Είναι δηλαδή ένα γεγονός της κοινότητας που μορφοποιείται μονάχα με την αφήγηση, με τη μιλιά που κάθε φορά τον επαναλαμβάνει και τον αναζωογονεί παρουσία της ομάδας» (Melucci:2002:161).

Ανάγλυφες είναι οι εικόνες που μεταφέρουν οι πρόσφυγες, σχετικά με το χώρο στον οποίο πραγματοποιούνται και τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται τα παρακάθια. Σημαντικό πρόσωπο αναδεικνύεται στο παρακάθι ο άνθρωπος που μεταφέρει τη γνώση παραστατικά.

Ανδρας β' γενιάς: ...διότι ήταν τα νυχτέρια. Ερχόταν στο σπίτι το δικό μου, παρακάθι, έτσι το λέγανε, λοιπόν έλεγε ένας μια ιστορία, έλεγε, έλεγε...κάποτε σταματούσε, όλοι με το στόμα ανοιχτό, είχανε κρεβάτια ξύλινα, όπως είναι τα κρεβάτια, δύο μαζί να τα ενώνεις, με σανίδι ήτανε, είχαν απάνω στρώματα και καθόντουσαν εκεί, σταματούσε, έπρεπε να φέρει κάτι το σπίτι να τους κεράσει, κάνα φρούτο, κάνα καρύδι...είχανε κάτι...είχανε κάμποσα...Τελείωνε, ναι. Σταματούσε...τώρα θέλουν κάτι... Ναι να φάνε κάτι, όχι να χορτάσουνε. Και μετά συνέχιζε. Και ένας τα έλεγε...είναι κάποιοι ξέρεις, ορισμένοι, που τα λένε ωραία και τον άλλον τον κάνουν εντύπωση, στα...στα φυτεύει, που λέμε εμείς οι Πόντιοι...Και λέγανε, εκείνος θα πει τώρα, όχι αυτός, εκείνος, γιατί τα λέει ωραία...

3.2 Κοινή ιστορία

Οι πρόσφυγες, όλων των γενεών, έχουν συνείδηση της κοινής ιστορίας τους. Η ιστορία αυτή μέχρι πρόσφατα, πριν ενσωματωθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα, μεταδιδόταν μέσω της προφορικής παράδοσης.

Ως προς τον επιμέρους τόπο καταγωγής, οι βιογραφούμενοι όλων των γενεών γνωρίζουν το όνομα του χωριού τους.

Οι άνδρες α' γενιάς περιγράφουν λεπτομερώς εικόνες που έχουν κυριαρχήσει στη μνήμη τους, παρ' ότι εγκατέλειψαν την περιοχή σε μικρή ηλικία.

***Άνδρας:** ...γεννηθείς το 1910 στον Καύκασο της Ρωσίας. Δεν ξέρω πολλά, σχεδόν όταν έφυγα από τον Καύκασο ήμουν εννιά χρονών, αλλά ξέρω μερικά. Οι παππούδες μας κατάγονται από τα γύρω χωριά της Αργυρουπόλεως της Τραπεζούντος και το χίλια οκτακόσια... να σε δώσω λίγο...μια έτσι...είμαι 96 χρονών αλλά κάτι έχω...το 1884, που η Ρωσία έκανε πόλεμο με την Τουρκία, είχε καταλάβει τα μέρη του Κάρς, έδωσε μία προκήρυξη και είπε ότι όσοι Πόντιοι θέλετε από τα μέρη της Τραπεζούντος να πάτε να καταλάβετε τα μέρη του Κάρς, είστε ελεύθεροι να πάτε. Κι έτσι οι παππούδες μας το 1884, πήγαν και καταλάβανε τα κατεχόμενα εδάφη από τη Ρωσία, το Κάρς, το οποίο αποτελείται από επτά επαρχίες. Ο νομός Κάρς, αλλά επτά επαρχίες. Κι εμείς καταγόμαστε από την πιο μακρινή επαρχία, απ' το Απταχάν αν το έχεις ακούσει. Το δικό μας είναι Γιόλια...*

Αντίθετα οι γυναίκες α' γενιάς έχουν γνώση του ονόματος του χωριού τους, αλλά άγνοια της ευρύτερης περιοχής.

***Ερ:** Το δικό σας το χωριό πώς το λέγανε;*

***Γυναίκα:** Κυριακάντον*

***Ερ:** Πού ήτανε;*

***Γυναίκα:** Επάνω σο βουνό*

Η διαφοροποίηση αυτή ερμηνεύεται από το διαφορετικό τρόπο που τα δύο φύλα συμμετείχαν στις κοινωνικές διαδικασίες: Εξωστρεφής, προσανατολισμένη στην κοινωνία, δράση των ανδρών. Εσωστρεφής, προσανατολισμένη στην οικογένεια, δράση των γυναικών.

Γνώση της ευρύτερης περιοχής έχουν οι πρόσφυγες β' γενιάς, η οποία έχει μεταφερθεί από τους προγόνους μέσω της προφορικής παραδοσιακής αφήγησης.

Στη γ' γενιά η γνώση αυτή τείνει μειούμενη, παράλληλα με τον περιορισμό των προφορικών αφηγήσεων. Εξαιρεση αποτελεί η μερίδα των προσφύγων γ' γενιάς, που επισκέπτεται Πόντο, συνήθεια που παρουσιάζει αυξητική τάση τα τελευταία χρόνια.

Ο τρόπος που περιγράφουν το φυσικό περιβάλλον του Πόντου οι βιογραφούμενοι τείνει να προσομοιάζει την περιοχή με τον «Παράδεισο». Η αφθονία και η ποιότητα του φυσικού πλούτου παραπέμπει συχνά στις περιγραφές του Στράβωνα.

Γυναίκα: ...και πρόβατα και αγελάδες και
άλογα...

Ανδρας: ...πρόβατα και αγελάδες...

Γυναίκα: ...τα καλύτερα άλογα...

«...διὰ δὲ τοῦτο ἔνδροσόν ἐστι καὶ πόζον αἰὶ
τὸ πεδῖον τοῦτο τρέφειν ἀγέλας βοῶν τε
ὁμοίως καὶ ἵππων δυνάμενον...»

Στράβων, Γεωγραφικά

Σχετικά με το δομημένο περιβάλλον, οι πληροφορίες που αντλούνται από την έρευνα, αφορούν καθαρά τις αγροτικές περιοχές του Πόντου. Η εικόνα που έχουν οι βιογραφούμενοι για τον τρόπο οικιστικής οργάνωσης των χωριών είναι η γραμμική δόμηση, εικόνα αυτή ταυτίζεται με τη μελέτη της Γαβρά. «*Η χωρική μορφή των περισσότερων οικισμών, απόλυτα προσαρμοσμένη στα τοπικά φυσικά, τις περισσότερες φορές εξελίσσεται γραμμικά και σπανιότερα τυχαία ή περίκεντρα, μια που η έκταση και η θέση των οικισμών, αλλά και οι λόγοι της γένεσής τους το επιβάλλουν.*» (Γαβρά:2003:88)

Ως προς την απασχόληση, όλες οι γενιές εμφανίζονται να γνωρίζουν ποιες ήταν οι διέξοδοι απασχόλησης των προγόνων τους: Αγροτική παραγωγή και κατεργασία μετάλλων. Μικρή αναφορά υπάρχει στην εμπορευματοποίηση της παραγωγής. Διαφοροποιήσεις σχετίζονται με τους επιμέρους τόπους.

Κοίταξε αυτοί όλοι ήτανε Πόντιοι, ζούσαν στην Τουρκία, αλλά αναλόγως την περιοχή που ζούσανε ο καθένας πήρανε το όνομα και τη ζωή. Οι δικοί μας (Αργυρούπολη) ήτανε μέσα στα βουνά, κάνανε μπαχτσέδες και θερίζανε χόρτα και κάνανε ζώα. Ο άντρας μου (Καύκασος) ήτανε γεωργός, είχανε φρούτα, γεωργία, κάνανε καλή γεωργία.

Η μετανάστευση εμφανίζεται ως επί πλέον επαγγελματική διέξοδος, συχνά και πολιτική. Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα προκάλεσαν την μετανάστευση πολλών κατοίκων προς τη Ρωσία. Έκπληξη προκαλεί η απόσταση που διήνυσαν οι πρόγονοι των Ποντίων, φτάνοντας στα νοτιο-ανατολικά όρια της Ρωσίας, στον Ειρηνικό Ωκεανό.

Ανδρας β' γενιάς: Πολλοί ξέρετε πηγαίνανε στην Ρωσία, πολλοί τότε πηγαίνανε στην Ρωσία. Ναι, ναι, ναι...πηγαίνανε...και οι περισσότεροι χωρίς την οικογένεια, έμενε στο χωριό [...] Εκεί η ζωή ήτανε διαφορετική, αυτοί ήτανε όπως είναι εδώ η Αμερική, η Γερμανία. Όπως ήτανε πριν κάμποσα χρόνια; Ε, εκεί είχαν τη Ρωσία αυτοί, πηγαίναν εκεί, πηγαίναν εκεί στο Βλαδιβοστόκ είχανε φούρνο, εκεί στο Βλαδιβοστόκ, εικοσιτέσσερις μέρες με το τραίνο ταξιδεύανε [...] Ναι, στην Ιαπωνία σχεδόν.

*Ναι...εκεί...ζούσανε. Σαν μετανάστες. Ναι, ήτανε ο Καναδάς και η Γερμανία να πούμε.
Βλαδιβοστόκ!*

Πολύ έντονη εμφανίζεται η θρησκευτική πίστη των προσφύγων α' γενιάς, που μαζί με την κοινή διάλεκτο, στήριξε και ενίσχυσε την αξιακή και πολιτισμική δομή της κοινότητας στον Πόντο. Διαφοροποίηση εμφανίζεται μεταξύ των φύλων. Οι αναφορές για το αναπτυγμένο θρησκευτικό αίσθημα των προγόνων προέρχονται κατά κύριο λόγο από γυναίκες β' γενιάς, καθώς η εκκλησία ήταν ο μοναδικός τρόπος και τόπος κοινωνικοποίησης των αποκλεισμένων από τον ενεργό κοινοτικό βίο γυναικών.

Δείγμα έντασης της θρησκευτικής πίστης είναι και το είδος των αντικειμένων που μετέφεραν, κάτω από αντίξοες συνθήκες, κατά τον διωγμό. Η εικόνα του Αι Γιώργη και η καμπάνα είναι τα πλέον διαδομένα ιερά κειμήλια.

*Γυναίκα β' γενιάς: ...ο πατέρας μου όταν ήρθε εδώ εφόρτωσε και μία καμπάνα.
Φόρτωσε όλα τα θεία... Η γιαγιά είχε φέρει ένα...τον Αι Γιώργη...ναι...*

Για τους πρόσφυγες η μεταφορά των ιερών κειμηλίων, πέρα από την ανάγκη κάλυψης των μεταφυσικών τους αγωνιών, ενισχύει την σημασία της θρησκείας, στη διατήρηση και στήριξη της ταυτότητάς τους. Ερχόμενοι από μία πολύ-εθνοτική και πολύ-θρησκειακή κοινωνία, η θρησκεία, ήταν κριτήριο διαφοροποίησης και ανάδειξης της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους.

Οι βιογραφίες της γ' γενιάς δεν περιλαμβάνουν σχετικές αναφορές.

Πολύ σημαντικό ρόλο στην στήριξη της ελληνικότητας των προσφύγων διαδραμάτισε το εκπαιδευτικό σύστημα.

Σε όλες τις βιογραφίες α' και β' γενιάς αναδεικνύεται η εκπαίδευση στον Πόντο, ανώτερη από την αντίστοιχη στην Ελλάδα. Η στάση αυτή, πέρα από τη διάθεση υπερβολής, που χαρακτηρίζει την ποντιακή ταυτότητα, πιθανόν περιέχει σημεία αληθείας, καθώς η ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας στον Πόντο, ικανοποιούσε κυρίως την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας, ήταν κριτήριο ελληνικότητας.

Ο Henry Tozer περιγράφει το 1879 «Μόνο στις κοιλάδες των Ποντιακών Άλπεων, στην περιοχή της Τραπεζούντας και της Μονής Σουμελά, βρήκε πράγματι 'αληθινούς Έλληνες', που μιλούσαν ελληνικά στα εύπορα χωριά τους.» (Κιτρομηλίδης:2003:97)

Στις βιογραφίες της γ' γενιάς δεν υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές.

Ο Διωγμός είναι διαφορετικά αποτυπωμένος στη συνείδηση των βιογραφούμενων σχετιζόμενος με (ι) την περιοχή από την οποία προέρχονται: Δυτικός Πόντος, Ανατολικός Πόντος, Καύκασος, (ιι) την ένταση της προσφυγιάς, (ιιι) τον ιδεολογικό προσανατολισμό.

Η μεταφορά πληροφοριών για το Διωγμό σταματά στη β' γενιά. Φαίνεται ότι καθώς έχουν εκλείψει οι παραδοσιακοί τρόποι αφήγησης, η μεταφορά αυτή διακόπτεται, και από την αυθεντική της έκφραση και περνάει στην εγκύκλιο γνώση.

Η ταύτιση των εννοιών «Πόντος» και «πατρίδα» είναι απολύτως ενεργή έως τη β' γενιά, με μειωτικές τάσεις στη γ' γενιά.

3.3 Τρόπος διαβίωσης

Ως προς τον τρόπο και τις συνήθειες διαβίωσης, η οικογένεια και ο κοινοτικός βίος είναι οι βασικές συνιστώσες, από τις οποίες απορρέουν τα ήθη και έθιμα.

Ο κοινοτικός βίος που μέχρι τους πρόσφυγες β' γενιάς εμφανίζεται ιδιαίτερα ενεργός μέσα από τον τρόπο ψυχαγωγίας, τα παρακάθια και τα μουχαπέτια², αρχίζει να εκλείπει, αντικαθιστάμενος από παρόμοιες δράσεις των ποντιακών συλλόγων.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής ποντιακής οικογένειας είναι η κυρίαρχη θέση του άνδρα, η βαρύτητα του «όμαιμου» και η ιεραρχική δομή. Η σύγχρονη ποντιακή οικογένεια διατηρεί σε μεγάλο βαθμό αυτά τα χαρακτηριστικά, που τείνουν μειούμενα.

Το πρότυπο του γάμου ήταν η παραμονή του μικρότερου γιού στην πατρική οικογένεια, η συγκατοίκηση των δύο οικογενειών και η αποχώρηση της παντρεμένης κόρης προς την οικογένεια του γαμπρού.

Το πρότυπο αυτό ισχύει στις α' και β' γενιές. Εκσυγχρονισμός επέρχεται στη γ' γενιά. Η συγκατοίκηση του γιού με τον πατέρα διατηρείται, με ελαστικότερη μορφή. Ο γιος γ' γενιάς ζει με την οικογένειά του σε δικό του σπίτι, το οποίο όμως ανήκει στο ίδιο οικοδομικό συγκρότημα με το σπίτι των γονέων του. Η σχέση διατηρείται στενή και υπάρχει ένας κοινός χώρος, συνήθως η αυλή ή κάποια κουζίνα, που καλύπτει μια

² Τα «μουχαπέτια» είναι συναναστροφές, στις οποίες κυριαρχεί το τραγούδι και συχνά ο χορός.

ενδιάμεση κατάσταση, είναι «ημι-ιδιωτικός» και «ημι-δημόσιος», καθώς συνανήκει στην πυρηνική οικογένεια και στο ευρύτερο νοικοκυριό.

Η ερμηνεία της μεταβολής του προτύπου συγκατοίκησης, αποδίδεται αποκαλυπτικά από το ακόλουθο απόσπασμα:

***Γυναίκα β' γενιάς:** Τώρα δηλαδή, τώρα ας πούμε, όλοι παντρεύονται και χωρίζουνε, γιατί τώρα υπάρχει πλούτος ας πούμε, δεν έχουν ανάγκη την πεθερά, τότε το παιδί αν έμενε με τη μάνα, είχε το χωράφι, είχε το σπίτι, δεν είχε ανάγκη να χτίσει και να κάνει οικογένεια ας πούμε, δηλαδή ολόκληρο νοικοκυριό, αλλά τώρα όλοι φεύγουνε*

Πίσω από το εποικοδόμημα, πίσω από τις στάσεις, τις συμπεριφορές και τις συνήθειες, εμφανίζεται, αυθόρμητα και αυθεντικά, η οικονομική βάση που τις στηρίζει.

Ένα επί πλέον χαρακτηριστικό του γάμου ήταν η ενδογαμία, η οποία διατηρείται μέχρι τη β' γενιά, όπου εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα διαφοροποίησης. Σήμερα έχει αναπτυχθεί η εξωγαμία, η οποία αφορά κυρίως τις γυναίκες.

Η υποτιμημένη θέση της γυναίκας, υφίσταται περαιτέρω υποτίμηση όταν αναλαμβάνει το ρόλο της νύφης. Εκτός από «γυναίκα» είναι και «ξένη». Παραβιάζεται ο κανόνας του «όμαιμου». Η σύγχρονη Πόντια γυναίκα, έχοντας συνείδηση της θέσης που της επιφυλάσσεται αν παντρευτεί Πόντιο, αποφασίζει, όταν οι συνθήκες το ευνοούν, να ξεφύγει από τον κλοιό της ποντιακής οικογένειας.

Η ακόλουθη αυθόρμητη απάντηση γυναίκας γ' γενιάς επιβεβαιώνει τη βαρύτητα και την ισχύ του όμαιμου, καθώς και τις συνέπειες που υφίσταται η νύφη λόγω της «ξενικότητας» .

***Ερ:** Εσύ γιατί δεν παντρεύτηκες Πόντιο;*

***Γυναίκα γ' γενιάς:** Πού να παντρευτώ Πόντιο. Έπρεπε να παντρευτώ μαζί τις θείες του, τις ξαδέλφες του...*

3.4 Νοηματική Καταλυπτότητα

Η έννοια της νοηματικής καταλυπτότητας σχετίζεται άμεσα με το αξιακό σύστημα της πληθυσμιακής ομάδας. Οι αξίες των Ποντίων είναι αλληλένδετες μεταξύ τους. Η αγάπη για τη δουλειά, η αυτονομία, η αμεσότητα, ο εγωισμός, η υπερβολή, η ταύτιση λόγων και έργων.

3.4.1 Δουλειά ως αξία καθ' εαυτή

Όλοι οι βιογραφούμενοι, άνδρες και γυναίκες, όλων των γενεών, προβάλλουν στις βιογραφίες τους τη «δουλειά», πρώτη ιεραρχικά στο αξιακό τους σύστημα.

Γιατί δεν ήμασταν τεμπέληδες, το ποντιακό στοιχείο... αυτοί ήταν μαθημένοι στη δουλειά!

Ο τόπος, που συνεπάγεται και τον τρόπο, στον οποίο έζησαν επί αιώνες οι πρόγονοί των βιογραφούμενων, χαρακτηρίζεται από τον περιορισμένο χώρο και την αφιλόξενη φύση. Για να τον μετατρέψουν σε τόπο βιώσιμο, υποχρεώθηκαν να αναπτύξουν την εργατικότητα τους.

3.4.2 Δημιουργικότητα

Χαρακτηριστικό των Ποντίων είναι η αντίληψή τους για την πρόοδο και τη δημιουργικότητα, που οφείλεται, όπως και η αξία της δουλειάς, στις συνθήκες που έζησαν οι πρόγονοί τους στον Πόντο, αλλά οι ίδιοι, ως πρόσφυγες στην Ελλάδα.

...ενώ το ποντιακό στοιχείο... όπου πήγε, εδώ στα χωριά, όπου δεν πήγε πρόσφυγας και είναι ντόπια χωριά, ακόμα έτσι είναι, πριν ογδόντα χρόνια, εκατό χρόνια [...] Όχι γιατί είμαι πρόσφυγας. Ε; όλα κι όλα. Όχι γιατί είμαι πρόσφυγας. Τιμή μου. Εν τάξει. Αλλά, όπου πήγε προσφυγικό στοιχείο, άλλαξε και το χωριό, άλλαξε και η πόλη...

3.4.3 Αυτονομία

Η αυτονομία είναι ένα επί πλέον χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας, που συνδέεται με τη μακράιωνη ιστορία τους, η οποία καθ' όλη τη διαδρομή της χαρακτηρίζεται από αυτονομιστικές τάσεις απέναντι στα εκάστοτε κυρίαρχα καθεστώτα.

Κατά την οθωμανική περίοδο, η μετακίνησή τους στα δύσβατα ορεινά μέρη, σε συνδυασμό με το θεσμό της αυτοδιοίκησης μέσω της δημογεροντίας, ενίσχυσε το αίσθημα αυτονομίας, σε αντίθεση με περιοχές όπου η συνύπαρξη με την εξουσία ανέπτυξε στους κατοίκους σχέσεις υποτέλειας.

Όχι, απλώς ήτανε πιο προοδευτικοί, βλέπανε τελείως διαφορετικά, δεν θέλανε να είναι δούλοι, δεν θέλανε... πώς να σου πω... να υποτάσσονται, δεν ήτανε... ήτανε λίγο αναρχικοί!

Η αίσθηση της αυτονομίας οδηγεί τους Πόντιους στην αποφυγή δεσμεύσεων και υποχρεώσεων προς τρίτους.

Ο Πόντιος όπου θα πάει θα φάει το ψωμί του!

3.4.4 Επιμονή - εγωισμός

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της ιδιαίτερης ταυτότητας των Ποντίων, απόρροια κι αυτό των συνθηκών και του τρόπου που έζησαν στον Πόντο, αλλά και στην Ελλάδα, είναι η επιμονή, που οι βιογραφούμενοι χαρακτηρίζουν εγωισμό, προσδίδοντας θετικό περιεχόμενο στην έννοια.

Πάντως εγώ είμαι εγωίστρια, δηλαδή δεν το βάζω κάτω... [...] ...εγώ, δηλαδή, δεν δέχομαι να με συμβουλεύουνε άλλοι. Ναι, δεν θέλω, γιατί μία ας πούμε που δεν ξέρει να πλέξει και να με λέει πώς θα κάνω το μανίκι, πώς θα κάνω τον γιακά και κείνη με κάνει το νοικοκύρη...μία που δεν ξέρει να κάνει τουρσί και θα με πει «εγώ φτιάχνω τουρσιά ωραία» και τα πατάει, τα κάνει αλμυρά πολύ δηλαδή. Σε αυτά είμαι εγωίστρια, δεν παραδέχομαι!

3.4.5 Υπερβολή

Η υπερβολή είναι ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύεται στο σύνολο των βιογραφιών.

Ανδρας β' γενιάς: ...είχε ένα καφενείο και πηγαίνανε οι δικοί μας εκεί, κι έλεγε, εμείς, επάνω στο βουνά είχαμε τα ζώα και είχαμε ένα σουλήνα και περνάγαμε το γάλα και βούτυρο έβγαινε...κι αυτοί το χάανε!

Οι πιθανές ερμηνείες του φαινομένου της υπερβολής θα μπορούσαν να αναζητηθούν είτε ως κατάλοιπο της προφορικότητας της διαλέκτου, όπου για να γίνει ελκυστικότερη προβάλλει το στοιχείο της υπερβολής, είτε ως μορφή ποντιακού «χιούμορ».

3.4.6 Ταύτιση λόγων και έργων

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας, στο οποίο συνοψίζονται τα υπόλοιπα, είναι η σχεδόν απόλυτη ταύτιση λόγων και έργων.

Ο λόγος που εκπέμπουν είναι απόλυτη απεικόνιση της σκέψης τους. Το χαρακτηριστικό αυτό προκαλεί δυσκολίες επικοινωνίας με τις άλλες εθνότητες. Οι Πόντιοι εμφανίζονται ως «αφελείς», καθώς δεν αντιλαμβάνονται τη σκοπιμότητα που συνήθως υποκρύπτεται πίσω από το λόγο.

Η αμεσότητα του λόγου, προβάλλεται ως απαίτηση κυριολεξίας, όπως παρουσιάζεται στον ακόλουθο διάλογο, με γυναίκα πρόσφυγα πρώτης γενιάς.

Ερ: Πώς είναι το όνομά σας, πώς σας λένε;

Γυναίκα: Το δικό μου το όνομα; Που θα οφελάει το δικό μου τ' όνομα;

Η ερωτο-απάντηση, από την οποία φαίνεται να απουσιάζει η ευγένεια, είναι ο κυρίαρχος τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των Ποντίων. Η ερωτώμενη γυναίκα γνωρίζει ότι η γνώση τους ονόματός της δεν εξυπηρετεί το σκοπό της επίσκεψης. Διαπιστώνει ότι ο λόγος δεν ταυτίζεται με την πράξη. Οπότε αυθεντικά και απαξιωτικά, αντιστρέφει την ερώτηση.

5. Συμπεράσματα

Οι Πόντιοι πρόσφυγες μετέφεραν στην Ελλάδα την ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα, προϊόν της μακράιωνης παραμονής τους στο γενέθλιο τόπο. Κάποια από τα στοιχεία της ταυτότητας αυτής παρέμειναν σταθερά, άλλα αλλοιώθηκαν και άλλα εξαφανίσθηκαν.

1. Η γνώση των Ποντίων για τον τόπο καταγωγής τους συνοψίζεται ως εξής: Α' γενιά: νοσταλγία, Β' γενιά: εξιδανίκευση, Γ' γενιά: ανάγκη επιστροφής στις ρίζες, διάθεση ανάδειξης της ποντιακής ταυτότητας, αίσθημα υπεροχής, συνειδητή ή ασυνείδητη αντίσταση στην κυρίαρχη ιδεολογία.
2. Η διαδρομή της ποντιακής διαλέκτου διήνυσε διάφορα στάδια: Απολύτως ενεργή στην α' γενιά. Συνειδητές προσπάθειες υποχώρησης στη β' γενιά, προς αποφυγή στιγματισμού. Προσπάθειες αναβίωσης και γραπτής έκφρασης από μέρος της γ' γενιάς, ως αντίσταση στην ομογενοποίηση.
3. Τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής ποντιακής οικογένειας, η κυρίαρχη θέση του άνδρα, το όμαιμο και η ιεραρχική δομή, τείνουν μειούμενα, ακολουθώντας τα σύγχρονα πρότυπα.
4. Ο κοινοτικός βίος βρίσκεται σε φθίνουσα πορεία αντικαθιστάμενος από εξατομικευμένες στάσεις και συμπεριφορές.
5. Η τελευταία συνιστώσα της ποντιακής ταυτότητας, η νοηματική καταληπτότητα, παραμένει ιδιαίτερα ενεργή σε όλες τις γενιές.

Η σταθερότητα και διάρκειά της «νοηματικής καταληπτότητας» ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της θεμελιώδους υπερισχύουσας ιδιοτυπίας της ιστορίας των Ποντίων, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, που συνοψίζεται στην έννοια «εσχατιά».

Οι Πόντιοι καθ' όλη την ιστορική τους διαδρομή είναι εγκατεστημένοι στα όρια απέναντι σε διαφορετικούς πολιτισμούς και κοινωνικά συστήματα. Αποικιοι την αρχαία εποχή, ακρίτες κατά τη βυζαντινή και οθωμανική περίοδο, πρόσφυγες εγκατεστημένοι σε απομονωμένες περιοχές στην Ελλάδα.

Η «εσχατιά» κατέστησε τη ζωή τους ιδιαίτερα επικίνδυνη και αγωνιστική, αναπτύσσοντας ένα ηρωικό πνεύμα, που εκφράζεται από έντονο αίσθημα αυτονομίας. Η απομόνωση ενίσχυσε την κοινή συλλογική ταυτότητα και την επιμονή στην ανάδειξη της διαφορετικότητας. Ο περιορισμένος χώρος ανέπτυξε την εργατικότητα, την αγωνιστικότητα και την επιμονή.

Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι αλληλένδετα και αλληλοεπηρεαζόμενα. Η διάθεση αυτονομίας, οδηγεί στην εργατικότητα και ενισχύει τον εγωισμό τους. Ή όντας εγωιστές, επιδιώκουν την αυτονομία, που για να την επιτύχουν καθίστανται εργατικοί και δημιουργικοί.

Η κοινή κατανόηση των νοημάτων οδηγεί στο κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας στην ταύτιση λόγων και έργων.

Τα χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας την διαφοροποιούν από την εκάστοτε επικρατούσα, στάση που εκλαμβάνεται εκ μέρους του κυρίαρχου συστήματος ως «αντίδραση», εκ μέρους των Ποντίων ως «αντίσταση».

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Balibar, E. - Wallerstein I. (1991). *Φυλή, έθνος, τάξη : Οι διαφορούμενες ταυτότητες* (μτφρ. 'Αγ. Ελεφάντης και Ελένη Καλαφάτη), Αθήνα: Πολίτης .
- Elias, N. (1997). *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη.
- Freud, S. (1978). *Τοτέμ και Ταμπού*, (μτφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα: Επίκουρος
- Freud, S. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος.
- Hobsbawm, E.J. (1990). *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Hobsbawm, E.J. (2000). *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848* (μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου), Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Inalcik, H. (1995). *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Λένιν, Β. Ι. (2005). *Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένι-Strauss, C. (1977). *Η άγρια σκέψη* (εισαγωγή σχόλια. Αλ. Κυριακίδου- Νέστωρος, μτφρ. Ε. Καλπούρτζη), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λένι-Strauss, C. (1991). *Φυλή και ιστορία* (μτφρ. Ε. Παπάζογλου), Αθήνα: Γνώση.
- Weber, M. (1997). *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αντωνοπούλου, Μ. (2008). *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας, Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Γαβρά, Ε. (2003). *Αγροτικός Χώρος και Κατοικία στον Πόντο, από τον 19^ο έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Κασιμάτη, Κ. (2001). *Δομές και Ροές, Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Καστοριάδης, Κ. (1981). *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Κέδρος.

- Κιτρομηλίδης, Π. (2003). «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κορομηλά, Μαρ. (2001). *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές τους 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα.
- Μηλιός, Γ. (1990) Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ελληνική ύπαιθρο (19ος και 20ος αιώνας), *Επιστημονική Σκέψη*, Νο 47, Μάης-Ιούνης 1990.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1981). [1938] *Άπαντα*. 3^{ος} τόμ., *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].